

HET OMSTREDEN VERLEDEN VAN EEN VERLOREN LAND

Historiografie en nationaal bewustzijn in Bosnië-Herzegovina

René Grémaux en Abe de Vries

Bosnië-Herzegovina - ook wel genoemd 'the problem from hell', 'the black hole of Europe' - is voor historici in de eerste plaats een historiografisch schemergebied. Integraal-nationale geschiedenissen konden er niet ontstaan, omdat de schoksgewijze groei van de drie collectieve identiteiten (Serviërs, Kroaten en moslims) steeds ten koste ging van bovenationale, integrerende concepten. De gefaseerde verschijning van nationale ideologieën, de complexe religieuze constellatie van het gebied en diverse internationale factoren gaven de Bosnische geschiedschrijving een bij uitstek problematische en politiek-sektarische oriëntatie.

Dit laatste aspect komt zelden aan bod in de *overkill* aan informatie over Bosnië, waarmee geïnteresseerden buiten Joegoslavië sinds het uitbreken van de oorlog worden geconfronteerd. In gangbare publicaties¹ zoekt men vergeefs naar een plaatsbepaling of historiografisch overzicht; pas bij nader inzien blijken de teksten aan te sluiten bij een bepaalde richting binnen de Bosnische historiografie. Wél populair is een nadrukkelijke presentatie in het licht van de actualiteit. "1992 and 1993 will be remembered as the years in which a European country was destroyed", vindt de achterflap van Malcolm. "In some cases the essays express opinions on the present crisis", aldus Pinson in zijn voorwoord.

Klaarblijkelijk gaat het hier om *engagement* in de geschiedverhalen, maar dat roept onvermijdelijk vraagtekens op. Welke zijn de 'blinde vlekken' van deze nieuwe literatuur, die tijdens en als reactie op de oorlog geschreven is? Hoe wordt 'kennis' van het Bosnische verleden gemobiliseerd ter legitimering van actuele politieke belangen en machtsaanspraken?

In dit artikel geven we eerst, in kort bestek, een schets van ontwikkelingen binnen de Bosnische historiografie, waarbij ook enige aandacht uit zal gaan naar historische omstandigheden die een rol hebben gespeeld bij het ontstaan van geschiedkundige voorstellingen. De tweede paragraaf zet het werk van Robert Donia, John Fine, Noel Malcolm en Mark Pinson (vertegenwoordigers van de 'Bosnische school') in een historiografisch perspectief, om vooral de politieke functie ervan te verduidelijken. Paragraaf drie, tenslotte, geeft een

1 Robert Donia en John V. Fine, *Bosnia and Herzegovina: a tradition betrayed* (Londen 1994); Noel Malcolm, *Bosnia: a short history* (Londen 1994); Mark Pinson red., *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: their historic development from the Middle Ages to the dissolution of Yugoslavia* (Harvard 1994).

indruk van een gesprek dat een van de auteurs onlangs had met de Bosnisch-Servische historicus Milorad Ekmecic, de meest prominente tegenhanger van Donia, Fine, Malcolm en Pinson.

Hoofdpijnen van de Bosnische historiografie

De Balkanliteratuur, die lange tijd voornamelijk uit 'turcofiële' en 'slavofiële' reisverslagen bestond, raakte met de opkomst van het nationalisme in toenemende mate gepolitiseerd. Vanaf het ontstaan van de Servische staat in 1830, tot het uitbreken van de 'Oosterse Crisis' in 1875, was de Servische nationale ideologie het enige moderne alternatief voor Turkse of Oostenrijkse aanspraken. Het ideeëngoed van de Verlichting en de cultuurfilosofie van Herder lagen aan de basis van een nieuwe, seculiere en linguïstische definitie van de Servische natie, ontwikkeld door de taalwetenschapper Vuk Karadzic. Voor Karadzic was iedereen die stokavisch sprak (een dialect van het Servo-kroatisch) een Serviër. Zo wilde hij gemeenschapszin aankweken op basis van taalverwantschap en religieuze scheidslijnen onderdrukken.² In deze geest waren na 1848 Servische ondergrondse organisaties actief onder de Bosnische boerenbevolking. "Ausserdem wirkten bosnische Franziskaner, bulgarische Verschwörer und kroatische Illyrer mit", schrijft Ekmecic.³

De Habsburgse monarchie reageerde op de Servische agitatie met pogingen om de sympathie van de katholieke bevolking te winnen en probeerde initiatieven te voorkomen waaraan zowel katholieken als orthodoxen deelnamen. De benoeming van de pro-Oostenrijkse vicaris Rafo Barisic in 1832, het openen van consulaten in Bosnië na 1848 en de oprichting van een geheim fonds voor propaganda in de jaren zestig wijzen op een toenemende Oostenrijkse betrokkenheid bij Bosnië. Hoewel de Bosnische Franciscaner orde al vanaf 1785 zijn kandidaten naar Oostenrijkse gebieden stuurde voor scholing, verzette een groep jonge Franciscanen zich tegen Barisic en bleef contacten onderhouden met de Servische regering. Van hen is Ivo Frano Jukic, de oprichter van het eerste, speciaal voor het Bosnische publiek bestemde tijdschrift *Bosanski prijatelj* (De Bosnische Vriend), wel de belangrijkste. Jukic schreef een Bosnische geschiedenis, waarin hij de Bosnische staatstraditie combineerde met de wenselijkheid van Zuidslavisch zelfbestuur.⁴ Zijn politieke ideaal was een Joegoslavische staat, gecentreerd rond Servië.

In de jaren zeventig kwam het tot een radicalisering van de Kroatische politiek en de vorming van een Kroatische nationale ideologie. Na de Oostenrijks-

2 'Jezik', 'taal', had al ver vóór Vuk Karadzic de betekenis 'taalgemeenschap' en, bij uitbreiding, 'volksgemeenschap' en zelfs 'land'.

3 Milorad Ekmecic, 'Die serbische Politik in Bosnien und der Herzegowina und die Agrarrevolutionen 1848-1878', in: Ralph Melville en Hans-Jürgen Schröder ed., *Der Berliner Kongress von 1878* (Wiesbaden 1982) 434.

4 Slavoljub Bosnjak [Ivo Frano Jukic], *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb 1851).

Hongaarse *Ausgleich* van 1867 gaven sommige teleurgestelde Kroatische Illyriërs, zoals bisschop Strossmayer, hun op Oostenrijk georiënteerde politiek op en gingen Servië beschouwen als 'de vuurtoren van het Oosten', maar anderen sloten zich aan bij de anti-Oostenrijkse en anti-Servische partij van Ante Starčević. Paradoxaal genoeg was de ideologie van deze *starčevići* behalve op de Kroatische middeleeuwse staat ook gebaseerd op een religieus-etnische omschrijving van het Kroatendom. Starčević, die het Ottomaanse Rijk idealiseerde en voor wie Oostenrijk 'het grootste kwaad onder de zon' was, vond de Serviërs een 'smerig ras', ontkende het Servische verleden van Bosnië - naar het voorbeeld van Eugen Kvaternik, *Croatie et la confédération italienne* (Parijs 1859) - en waar de Serviërs spraken van 'onze moslims' noemde hij hen 'de bloem van de Kroatische natie'.

De religieuze, sociale en (inter)nationale dimensies van het Bosnische vraagstuk werden voor de buitenwereld pas zichtbaar met de opstand van 1875-1878, de zoveelste die gericht was tegen het Ottomaanse bestuur en de islamitische grootgrondbezitters. Van Servische zijde heeft deze opstand veel aandacht gekregen, zowel in memoires als in historische verhandelingen, en de strijd werd dan ook voornamelijk gevoerd door de orthodoxe bevolkingsgroep (de talrijkste), hoewel in sommige streken ook katholieken aangevoerd door jonge Franciscanen meededen. Begonnen als klassiek boerenverzet tegen feodale usurpatie nam deze *jacquerie* het karakter aan van een nationale en religieuze bevrijdingsoorlog. De sociale revolutie werd echter in de kiem gesmoord door de bezetting (1878) van Bosnië door Oostenrijk-Hongarije, dat de gehate agrarische verhoudingen grotendeels intact liet en katholieken en moslims ging bevoorrechten.

Deze bezetting, gevolgd door annexatie in 1908, betekende een politieke escalatie, ook in historiografisch opzicht. Het tekstuele landschap werd vanaf dat moment gedomineerd door het *bosnjastvo*, het Oostenrijks-Hongaarse concept van een Bosnisch bewustzijn. Tussen 1883 en 1903 voerde gouverneur Benjamin Kállay een 'Bosnische politiek' om de moslims voor Oostenrijk-Hongarije te winnen en een wig te drijven tussen Serviërs en Kroaten.⁵ Sporen van het *bosnjastvo* vindt men al in het werk van de negentiende-eeuwse Franciscan Antun Knežević, "wiens gehele pastorale, didactisch-culturele en politieke activiteit [was] gegrondvest op de overtuiging dat Bosnië altijd een nationaal-staatelijke-juridische eenheid van het Bosnische volk was en bleef, en dat dat volk, ongeacht het geloof, één enkel en uniek nationaal wezen vormt".⁶

Het blad *Bosnjak* (Sarajevo 1891-1910), uitgegeven door het Oostenrijks-Hongaarse bestuur en voornamelijk door moslims gelezen, stond centraal in de propaganda voor de 'Bosnische natie'. Diverse thema's van de Bosnische ge-

5 Smail Balic verdenkt in 'Das Bosniakentum als nationales Bekenntnis', *Oesterreichische Osthefte* 33-2 (1991) 157, Kállay ervan de moslims te hebben willen bekeren tot het katholicisme. Vgl. V. Popovic, 'Kalajeva ideja o pokatolicenju bosanskih muslimana', *Politika* [Belgrado] (kerstnr. 1940).

6 S.A. Kovacic, *Antun Knežević* (Sarajevo 1976) 66.

schiedschrijving vinden hier hun oorsprong, met name de relatie tussen de ketterse 'Bogomilen'-beweging van de Middeleeuwen en de moslims van Bosnië.⁷ "The theory of the uniqueness of the Bosnian reception of Islam via a whole-sale conversion from Bogomilism [...] has been shown to be a misinterpretation fostered by Bosnian scholars active in the last decades of Habsburg rule", schrijft Colin Heywood.⁸ Een ander voorbeeld is de - nog steeds omstreden - poging van de Kroaat Ciro Truhelka om het zogenaamde *bosancica* (een westelijke variant van het cyrillisch) als een apart, landseigen schrift aan te duiden. Truhelka was een museum-medewerker in Zagreb en kreeg in 1886 door bemiddeling van Kállay een aanstelling bij het *Landesmuzeum* in Sarajevo.

Nieuwe impulsen voor het idee van de Bosnische nationaliteit kwamen na de Tweede Wereldoorlog, met de federalisering van Joegoslavië in de jaren zestig en zeventig. Een invloedrijke figuur is hier de Bosnische moslim-historicus Muhamed Hadzijahic. De Bosnische middeleeuwse staat zou ervoor gezorgd hebben, aldus Hadzijahic, dat de Ottomanen bij hun veroveringen een 'bereits formiertes Volk der Bosnier' aantreffen, en al in de zestiende eeuw zou er sprake zijn geweest van een Bosnisch patriottisme, 'der in breiten Volksschichten wurzelte'.⁹

De erkenning van de Moslim-nationaliteit in 1971, waarvoor Bosnische moslims als Muhamed Filipovic, een filosoof, en de politicus Atif Purivatra zich hadden ingezet, drong het *bosnjastvo* naar de achtergrond. Toch worden er de laatste jaren weer volop pogingen ondernomen om de Bosnische nationale identiteit tot leven te wekken. Een cultuur-historische fundering vindt men bij de Oostenrijkse Bosniër Smail Balic¹⁰, een 'Ottomanist' met veel waardering voor het veronderstelde tolerante, multiculturele karakter van de Ottomaanse samenleving. Dit motief treft men ook aan, zoals we zullen zien, bij Malcolm, Fine en Donia, die veelvuldig putten uit de turcofiële reisliteratuur van de vorige eeuw.

Voor het moderne Kroatische nationalisme zijn vier schrijvers van bijzonder belang. Ten eerste de jezuïtische pater Anton Puntigam, die zich in zijn boek *Unsere Zukunft in Bosnien* (Wenen 1909) bezorgd toonde over de katholieke

7 'Bosnisch' georiënteerde historici zien de moslims als directe afstammelingen van de Bogomilen. Enerzijds verlangen zij daarmee de geschiedenis van de moslims in Bosnië, anderzijds stelt dit hen in staat de positie en het 'volkskarakter' van de huidige moslims te vergelijken met die van de middeleeuwse ketters (die hun 'vredelievendheid' en 'verdraagzaamheid' zouden hebben ontleend aan hun zowel kerkelijk als geografisch preciaire plaats tussen het Oosten en het Westen). Historisch-demografisch onderzoek heeft echter uitgewezen dat verreweg het grootste deel van de Bosnische moslims afstamt van sinds de komst van de Turken bekeerde orthodoxe en katholieke Zuidslaven. Door vervolgingen waren de Bogomilen in de veertiende en de vijftiende eeuw al gedecimeerd.

8 Colin Heywood, 'Bosnia under Ottoman rule, 1463-1800', in: Mark Pinson red., *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, 39.

9 Muhamed Hadzijahic, 'Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und der Herzegovina', *Südost-Forschungen* 21 (1962) 178, 180.

10 Zie Smail Balic, 'Das Bosniakentum' en idem, *Das unbekannte Bosnien: Europa's Brücke zur islamischen Welt* (Keulen 1992).

toekomst van de Bosnische streken. L. von Südland (pseudoniem van Ivo Pilar), een bewonderaar van de Habsburgers en een tegenstander van de klerikale stroming in de Kroatische Bosnië-politiek, schreef *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Wenen 1918, onlangs herdrukt). Kroatië had volgens Pilar een 'historische beschavingsmissie' op de Balkan, een idee dat men ook aantreft bij Josip Frank, de opvolger van Starcevic. De Kroaat (en priester) Krunoslav St. Draganovic gaf in zijn artikel 'Massenübertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie' im Kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft' al op voorhand een rechtvaardiging van de Kroatische bekeringspolitiek tijdens het Ustasa-bewind van Ante Pavelic.¹¹ Dominik Mandic tenslotte, een Franciscaan, ontwikkelde in de jaren vijftig de these dat de Bosnische Serviërs zouden afstammen van de Vlachen, een nomadisch herdersvolk, dat op hun beurt weer te herleiden zou zijn tot door de Romeinen overgebrachte Mauretaniërs. Dit zou de donkere huidskleur van de Serviërs verklaren.¹²

Ook de historische literatuur van de afgelopen drie jaar, bedoeld als reactie op de oorlog, heeft een plaats in het driestromenland van de Bosnische historiografie. Een kritische beschouwing van deze literatuur leert dat er zelfs over de meest elementaire feiten en getallen van de Bosnische geschiedenis geen consensus bestaat. Integendeel, het voortbestaan van polariserende representaties bewijst dat de Bosnische historiografie nog steeds niet aan het niveau van *Identitätsstiftung* ontstegen is.

Het *bosnjastvo* nader beschouwd

Voor de islamitische Bosniërs spelen representaties van het verleden een identiteitsscheppende rol. Bij deze 'verlate natie' heerste tot aan het uitbreken van de huidige oorlog verwarring en onenigheid over vragen als: Zijn wij primair Zuidslaven of moslims? Als we voor de eerste optie kiezen, zijn we dan Serviërs of Kroaten? Als we voor de tweede mogelijkheid opteren, moeten we ons dan 'moslims' (als gelovigen) of 'Moslims' (als nationaliteit) noemen? Daarnaast bestaat er een spanning tussen de niet geloofsgebonden regionale 'Bosnische identiteit' en de pan-islamitische solidariteit. De verschillende gradaties waarin de Bosnische moslims daadwerkelijk zijn geïslamiseerd, de niet overal even sterke invloed van secularisatie en modernisering, alsmede de aard en de mate van solidariteit met niet-moslims hebben tot ambivalenties geleid. Eerder dan van één identiteit, zoals het uitgangspunt lijkt te zijn in recente

11 In: *Orientalia christiana periodica*, dl. 3 (Rome 1937). De aldus 'wetenschappelijk' onderbouwde Kroatische wraak voor het veronderstelde onrecht uit het verleden manifesteerde zich in de ustasa-staat behalve middels bekeringsijver ook door grootschalige vervolgingen.

12 Zie Dominik Mandic, 'The ethnic and religious history of Bosnia and Hercegovina', in: F.H. Eterovich en Ch. Spalatin red., *Croatia: land, people, culture*, dl. 2 (Toronto 1970).

publicaties, is er sprake van meerdere, die elkaar deels overlappen, maar die soms ook onderling strijdig zijn.

Donia, Fine, Malcolm en Pinson borduren voort op een oud thema: ze presenteren het Bosnische verleden als de geschiedenis van een harmonieuze, tolerante, multi-etnische en multireligieuze samenleving. Malcolm beschrijft het antagonisme tussen islamieten en christenen in het Ottomaanse Bosnië niet in religieuze, maar in economische termen. Hij vermeldt echter niet dat dit antagonisme onlosmakelijk verbonden was met het Ottomaanse *millet*-systeem (de letterlijke betekenis van *millet* is nationaliteit)¹³, dat van islamieten een maatschappelijke bovenlaag maakte en de christenen sociaal degradeerde.

'Echte' problemen tussen moslims en christenen zouden pas in de negentiende eeuw zijn ontstaan, maar de context - de voortgaande knechting van christenen en de gelijktijdige verspreiding van emancipatorische idealen - blijft onduidelijk. Bij de orthodoxen versterkte de spanning tussen deze tegengestelde tendenzen het gevoel van deprivatie, dat zich meer en meer uitte in haat tegen de moslim-overheersers, die op hun beurt overgingen tot nog groffer machtsvertoon. Met andere woorden: het was voor de heren gemakkelijk zich van hun goede kant te laten zien zolang de *rayah* zijn plaats wist.

Waar er al aandacht is voor onverdraagzaamheid, daar worden spanningen steevast toegeschreven aan negatieve invloeden van buitenaf, zonder dat de vraag wordt gesteld waarom het veronderstelde Bosnische saamhorigheidsgevoel kennelijk zo poreus was. Opvallend is dat bedoelde schrijvers veel waarde toekennen aan de 'eeuwenoude grenzen'. "As an integral territory, including Hercegovina, Bosnia has had more durable and widely recognized borders through the centuries than either Serbia or Croatia", schrijven Donia en Fine.¹⁴ Deze reïficatie van *territoriale* grenzen (die lange tijd administratief van aard waren) is merkwaardig vergeleken bij de vaak gebleken fatale kracht van loyaliteiten en sentimenten langs *ethno-religieuze* grenzen. Op cruciale momenten, tijdens crises, was de supra-regionale groepsband op basis van het geloof vaak van veel groter belang dan de overkoepelende Bosnische regionale identiteit, voorzover die al duidelijk aanwezig was. De inwoners van Bosnië voelden zich dan meer verbonden met hun geloofsgenoten elders dan met hun andersgelovige Bosnische burens.

Het perspectief van de schrijvers van dit soort werken onttrekt deze werkelijkheid aan het zicht, zodat zij zich gedwongen zien hun toevlucht te nemen tot het aloude van buiten komende kwaad. Ze grijpen het Servische nationalisme graag aan om er het vermeende verraad aan de Bosnische traditie mee te verklaren. Schrijvend in navolging van de oudere turcofiële en austrofieële historiografie wordt dan ook getracht de Serviërs als *Fremdkörper* voor te

13 Het uit 1530-31 daterende reisverslag van Benedict Curipeschitz maakt al gewag van de verdeling naar geloof/nationaliteit: het rept van 'dreyerlei nation und glauben'. Gecit. in Srecko M. Dzaja, 'Der bosnische Konfessionalismus - ein Phänomen der weltgesichtlichen Peripherie', *Saeculum* 35 (1984) 275.

14 Donia en Fine, *Bosnia and Herzegovina*, 9.

stellen. Vóór 1800 zou er slechts sprake zijn geweest van orthodoxie *tout court*, zonder duidelijke nationale connotatie. Pas de propaganda uit Servië, in de late negentiende eeuw, zou deze afstammelingen van Vlachse herders de Servische nationale naam hebben gegeven. Eén van de weinige kritische besprekingen van Malcolms boek stelt met recht: "The role of Serbia, the concept of Serbdom and the social-cultural influences of Orthodoxy are frequently mentioned but consistently minimized".¹⁵

De ironie wil dat veel van de boven vermelde concepten teruggaan op de kring rond Kállay, die zelf van 1868 tot 1875 de Dubbelmonarchie in Belgrado vertegenwoordigde en die zich nota bene had ontpopt tot kenner van de Zuid-slaven en de Serviërs. In 1877 liep zijn *Geschichte der Serben* in Leipzig van de persen en vijf jaar later verscheen een Servische vertaling. Dit boek zou hem later moeilijkheden bezorgen. Wat was het geval? In zijn *Geschichte* verdedigde hij nog het standpunt dat Bosnië en Herzegovina historisch gezien Servische gebieden zijn, terwijl hij in zijn nieuwe functie juist zoveel mogelijk de verspreiding van de Servische nationale gedachte moest tegengaan door het bevorderen van een afzonderlijke Bosnische identiteit. De Hongaarse gouverneur zag zich genoodzaakt zijn eigen pennevrucht te verbieden.¹⁶

Overigens had Kállay weinig succes met zijn *bosnjastvo*. De adoptie van de 'Bogomilen' als mythische voorvaderen van de mohammedaanse Bosniërs - ter legitimering van hun historische rechten *vis-à-vis* de aanspraken van katholieke Kroaten en Servische orthodoxen - maakte andersgelovigen tot 'vreemdelingen'. De voormalige aanhangers van de 'Bosnische kerk' zouden immers op diepere wortels kunnen bogen dan de Kroaten (afstammelingen van Saksische mijnwerkers en handelaren uit Ragusa, of immigranten uit omliggende Habsburgse gebieden) en de Serviërs (afstammelingen van Vlachen uit het Servisch-Montenegrijns bergland).¹⁷ Van meet af aan is het *bosnjastvo* dan ook op veel weerstand gestoten van de christelijke meerderheid van de bevolking. Katholieken zagen zich in de eerste plaats als Kroaten en orthodoxen als Serviërs; Bosniër zijn was voor hen eerder een regionale dan een nationale identiteit.

Maar ook bij de islamitische bovenlaag bestonden er al veel langer bezwaren tegen vereenzelviging met de christelijke onderdanen¹⁸. Hoewel zij die

15 Hugh MacDonald, *Times Literary Supplement* (22 april 1994) 17.

16 Kállay zag ook in oratoren, gedichten en liederen een gevaar voor zijn strevingen. Cfm. Vladimir Corovic, *Bosna i Hercegovina* (Belgrado 1925) 112.

17 Vergelijk Smail Balic, 'Das Bosniakentum', 153: "Bosnien und Herzegovina wurde (...) von drei Nationen beansprucht: von der kroatischen, der serbischen und der bosnischen - der einzig bodenständigen" (cursivering toegevoegd).

18 De zeventiende-eeuwse Turkse reiziger Evlija Celebi schreef over Srebrenica en omgeving, dat de moslim-stadsbewoners 'Bosniërs' heetten en dat de christelijke boeren Serviërs en Bulgaren werden genoemd. Vgl. Matija Mazuranic (*Pogled u Bosnu*, Zagreb 1842, p. 53): "In Bosnië mogen de christenen zich geen Bosniër noemen. Als men 'Bosniër' zegt, dan weten de mohammedanen dat zij worden bedoeld, terwijl de christenen slechts als 'Bosnische rayah' aangeduid worden". (Gecit. bij Hadzijahic, 'Die Anfänge', 192).

"Mijn broer is mij dierbaar, ongeacht zijn geloof." Spotprent uit het Interbellum over de religieuze (in)tolerantie in Bosnië-Herzegovina. Uit: *Republika* 5 (1993) 68.

voorheen tot de heersende *Turk millet*i hadden behoord zich ervan bewust waren geen *Turkusa* te zijn, dat wil zeggen niet tot het Turkse volk in engere zin te behoren, duidten vele moslims zich tot ver in de Oostenrijks-Hongaarse periode aan als 'Turk' (*Turcin*). Dit vond plaats in een tijd dat hun christelijke burens zich al grotendeels bewust waren van hun Kroatische of Servische identiteit - met alle gevolgen vandien voor uiteenlopende politieke loyaliteiten en strevingen.

Het eigentijdse *bosnjastvo* vindt al vele jaren een steunpilaar in Adil Zulfikarpasic, de maecenas van menige publicatie over het Bosnische verleden, die in het Zwitserse Zürich een Bosnisch instituut heeft opgezet. Zulfikarpasic gebruikt regelmatig de aanduiding 'bogomil' voor specifiek 'Bosnische eigenschappen' als vredelievendheid en verdraagzaamheid, maar hij legt daarmee

relaties die door de wetenschap tot de mythologie worden gerekend.¹⁹ Daarnaast wordt het *bosnjastvo* door mensen met een afkeer van alles wat naar Ottomaanse restauratie riekt ervan verdacht een seculiere vermomming te zijn van oude machtsaanspraken. Bovendien is het ook voor gelovige moslims niet erg aantrekkelijk, aangezien het een obstakel vormt voor de politieke aaneensluiting met gelijkgezinden buiten de enge grenzen van Bosnië, met wie zij zich verenigd weten als religieuze gemeenschap (*umma*).

In invloedrijke moslim-kringen (aristocraten, geestelijke leidsmannen) overschaduwden de Ottomaanse en pan-islamitische ideeën altijd al andere, sluimerende loyaliteiten (Kroatische, Servische, Joegoslavische, Bosnische). Wat dat betreft kwam de politieke breuk, in 1990, tussen Zulfikarpasic en de Bosnische president Alija Izetbegovic niet als een verrassing. Het oudere, seculiere *bosnjastvo* van Zulfikarpasic en diens Liberale Bosnische Organisatie (LBO) - voorheen: Moslim Bosnische Organisatie (MBO) - contrasteert immers sterk met de late, weinig geloofwaardige bekering van Izetbegovic' Partij van Democratische Actie (SDA) tot de Bosnische zaak. Zoals eerder gebeurde tijdens het bewind van Kállay wordt door Izetbegovic wederom per decreet een Bosnische natie (orthodoxe, katholieke en islamitische Bosniërs) met een eigen Bosnische taal ingevoerd. Maar Zulfikarpasic heeft herhaaldelijk gewezen op zijn meningsverschillen met Izetbegovic. Hij beschouwt hem en diens partij als fundamentalistisch: ze zouden streven naar een islamitische staat waarin de *shari'a* strikt wordt nageleefd.²⁰

Gevangene van de geschiedenis

De belangrijkste Bosnisch-Servische historicus is Milorad Ekmecic, die tot zijn gedwongen vertrek uit Sarajevo in 1992 aldaar hoogleraar nationale en algemene geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw was.²¹ Deze vooraanstaande, maar zeker niet onomstreden kenner van het Bosnische verleden begon zijn loopbaan met een proefschrift over de Bosnische opstand.²² Sindsdien is zijn aandacht herhaaldelijk uitgegaan naar de vele gewelddadige confrontaties tussen de Bosnische bevolkingsgroepen vanaf het begin van de vorige eeuw tot en met de Tweede Wereldoorlog.

19 Zie het verslag van een lang interview dat Milovan Djilas en Nadezda Gace hadden met Zulfikarpasic, *Bosnjak Adil Zulfikarpasic* (Zürich 1994).

20 Ibidem, 195.

21 Ekmecic (1928) was daarnaast *visiting professor* in Ann Arbor (Michigan) en Lawrence (Kansas). Ook gaf hij colleges in de Sovjet-Unie, de Bondsrepubliek Duitsland en tal van andere landen. Nota Bene: In de tekst van deze paragraaf zijn gegevens verwerkt van een op 26 januari 1995 te Belgrado gehouden interview van René Grémaux met professor Ekmecic.

22 Milorad Ekmecic, *Ustanak u Bosni, 1875-1878* (handelsed. Sarajevo 1960).

Ekmecic' wetenschappelijke werk en de vooraanstaande rol die hij voor zijn vertrek uit Sarajevo in de Servische Democratische Partij (SDS) van Radovan Karadzic heeft gespeeld, maken hem in de ogen van zijn tegenstanders tot een 'Servisch unitarist'. Hij is eerder een 'Joegoslavisch integralist'²³, die na de teloorgang van zijn ideaal koos voor de Servische optie, omdat deze het in het joegoslavisme belichaamde politieke doel het dichtst benadert. In zijn hoofdwerk (*Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918* (De vorming van Joegoslavië, Belgrado 1989) behandelt hij de geschiedenis van de Joegoslavische idee, dat teruggaat op de Verlichting: gemeenschappelijke of althans verwante taal dient de grondslag voor staten te vormen. Voor Ekmecic is de vorming van de Zuidslavische staat in 1918 de bekroning van een progressieve, emancipatorische beweging. Sindsdien zijn de krachten van de reactie (het katholieke klerikalisme) en de revolutie (de Komintern) te hoop gelopen tegen dit 'produkt van Versailles', dit 'gemaskeerde Groot-Servië', deze 'kerker van volken en nationale minderheden'. Het uiteenvallen van Joegoslavië betekent voor hem een overwinning van irrationele en religieuze op rationele en taalkundige criteria, van het geringe onderscheid op het vele gemeenschappelijke, kortom: een nederlaag voor de krachten van de moderne tijd.

Ekmecic ("ik denk dat ik marxist gebleven ben, al was het maar in theoretisch opzicht") is van mening dat het communistische bewind aanvankelijk de Joegoslavische eenheid was toegedaan, maar allengs ertoe overging nationale en territoriale onderscheidingen te verdiepen en van een institutioneel kader te voorzien. In dat verband betekende de grondwetsherziening van 1974 een definitieve overwinning voor de deelrepublieken (de 'rode prinsdommen'), hetgeen uiteindelijk tot separatisme zou leiden. Eerder al had de Joegoslavische leiding volgens Ekmecic een kapitale fout begaan door het uitroepen van de Moslimnatie, een 'kunstmatig gevormde natie', een aanduiding die hij overigens ook bezigt voor de Macedoniërs en de Montenegrijnen. "Wat hebben 500.000 mensen er aan tot volk te worden uitgeroepen? Het is absurd."

Religie is in zijn zienswijze een bepalende factor in de Joegoslavische politieke verhoudingen, óók nu het oude Joegoslavië niet langer bestaat. "Het katholieke nationalisme [is] de ergste tegenstander van Servië in de geschiedenis, omdat daarachter een kerk staat met het monopolie op de waarheid".²⁴ Deze aandacht voor religie deelt hij met, bijvoorbeeld, een Kroatische historicus als Ivo Banac, die in zijn geschriften ertoe neigt culturele en religieuze grenzen te laten samenvallen, en voor wie, vanwege een gedeeld 'universalisme', de religieuze ervaring van de moslims vergelijkbaar is met die van de katholieke Kroaten.²⁵ Critici zien in Ekmecic echter een ideoloog van het Servische populisme en

23 Vgl. Aleksandar Pavlovic, 'The Serb national idea: a revival', *Slavonic and East European Review* 72 (1994) 9.

24 Gecit. bij Nebojsa Popov, 'Srpski populizam: od marginalne do dominantne pojave', bijlage van *Vreme* [Belgrado] 135 (24 mei 1993) 18.

25 Ivo Banac, *The national question in Yugoslavia: origins, history, politics* (Ithaca 1984) 59, 66.

zetten vraagtekens bij zijn als overdreven bestempelde belangstelling voor vermeende reactionair-klerikale complotten in de geschiedenis. Ook zou hij de Kroaten serieuzer nemen dan de moslims: "Bij de Bosnische moslims is het mogelijk om in enkele maanden tijd een totale verandering van de collectieve mentaliteit waar te nemen".²⁶

In een nog ongepubliceerde recensie van Noel Malcolms *Bosnia: a short history* wijst Ekmecic op de schatplichtigheid van Malcolm aan het *bosnjastvo* van Zulfikarpasic. Het boek zou verder sterk leunen op Kroatische auteurs met een klerikale achtergrond als Mandic, Dzaja en Draganovic: literatuur die, stelt hij, vooral bloeit ten tijde van politieke omwentelingen en religieuze intolerantie. Tijdens het gesprek relativeerde hij de rooskleurige interpretaties van het Bosnische verleden van Malcolm c.s. met een uit het hoofd opgesteld lijstje van gewapende opstanden en conflicten: 1805; 1807; 1809; 1834; 1843; 1846-1848; 1852-1862; 1875-1878 (van de 1.100.000 inwoners vonden er toen 150.000 de dood, ofwel 13,67%); 1882; 1906; 1910; 1914-1918 (369.000 mensen kwamen om, ofwel 19%) en 1941-1945 (686.000 mensen verloren het leven, ofwel 25%). Hetgeen hem deed besluiten dat het huidige conflict tenminste het veertiende is in minder dan tweehonderd jaar.

Voor Ekmecic loopt er dan ook een ononderbroken lijn tussen heden en verleden. "Het is het menselijke en goddelijke recht van het Servische volk om voor zijn voortbestaan te vechten", zo wordt hij wel geciteerd naar aanleiding van de huidige oorlog.²⁷ In het interview gaf hij onomwonden te kennen dat zijn volksgenoten in Bosnië thans strijden voor hun 'biologische voortbestaan'. Van belang is de vermelding dat bij Ekmecic wetenschappelijke belangstelling, politiek streven en persoonlijk levenslot hand in hand gaan. Zijn aversie van het irrationele, dat hij belichaamd ziet in religies, staat niet los van de ervaringen van zijn familie in de jaren 1941-1945. Zelf is hij geboren in Prebilovci, ten zuiden van Mostar, in Herzegovina. Van de vele slachtoffers van de Ustasa's - van fascisme en klerikalisme - uit dit ene dorp leverde alleen zijn familie er 78.²⁸ Ekmecic weet, met andere woorden, waartoe het politieke gebruik van religie in tijden van crisis in deze contreien kan leiden. "Mensen doden niet vanwege staten, maar vanwege goden."

Als de interviewer hem een 'gevangene van de geschiedenis' noemt volgt er geen afwijzende reactie of ontkenning.

26 Ekmecic, *Stvaranje*, dl. 2, p. 35.

27 Citaat in de congresbundel *Sistem neistina o zlocinima genocida 1991-1993. godine* (Belgrado 1994) 54.

28 Zie Novica Vojinovic, *Srpske jame u Prebilovcima: genocid hrvatskih kleroustasa nad Srbima u Hercegovini* (Titograd 1991) 455-458.

Slot

Ekmecic' visie op het uiteenvallen van Joegoslavië is geenszins uitputtend, en het zou misplaatst zijn om hem als een typische vertegenwoordiger van de Servische geschiedbeoefening te presenteren, of om de Verlichtingsidealen in Belgrado of Pale te situeren en de religieuze waanzin in Zagreb of Sarajevo. Wèl laten de verschillen tussen de 'Bosnische school' en de opvattingen van Ekmecic zien dat het politieke gebruik van de Bosnische geschiedenis zich hoegenaamd niets aantrekt van etnische en religieuze grenzen. Het moderne *bosnjastvo* is evenzeer een eenzijdige, politiek-gemotiveerde interpretatie als die andere, minder gangbare voorstelling, die ervan uitgaat dat Bosnië *per definitie* een land is van haat, moord en doodslag.

De 'Bosnische school', met haar idealisering van de Ottomaanse samenleving, haar botweg anachronistische reïficatie van grenzen en haar onverholten actueel-politieke *engagement*, maakt deel uit van een lange historiografische traditie en bouwt voort op het ideologische erfgoed van de Oostenrijks-Hongaarse bezetters. Zulke identiteitsscheppende - en afbrekende literatuur beleefde een wedergeboorte tijdens de Joegoslavische federalisering. Ook de derde golf, de tegenwoordige oorlogsliteratuur, tracht het Servische verleden van Bosnië uit te wissen om een twijfelachtige constructie als de 'Bosnische identiteit' een zo geloofwaardig mogelijk aanzien te geven.

Toch kan het streven naar een Bosnische eenheidsstaat naar het model van het (inmiddels overleefde) Joegoslavisme - de politieke pointe van het moderne *bosnjastvo* - nauwelijks realistisch worden genoemd. Juist dit streven heeft veel bijgedragen aan de verkokering van de Bosnische geschiedschrijving, en dat de verhoudingen binnen Bosnië-Herzegovina sinds enkele jaren grondig verziekt zijn kan daar niet los van worden gezien. Het voortduren van de oorlog bewijst slechts dat er alleen een uitweg uit de crisis is indien, zoals Robin Remington schrijft, "the warring parties and outside supporters and power brokers accept that all three nations in Bosnia have legitimate interests and fears".²⁹

29 Robin Alison Remington, 'Bosnia: the tangled web', *Current History* (nov. 1993) 269.